

ГОДИШНИК НА СТУДЕНТИТЕ ПО СОЦИОЛОГИЯ
АСОЦИАЦИЯ НА СТУДЕНТИТЕ ПО СОЦИОЛОГИЯ В СУ
КАТЕДРА СОЦИОЛОГИЯ, ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
СУ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
Том 4, 2007-2008

МОДЕРНИЗИРАНЕ НА БЪЛГАРСКОТО СЕЛСКО СТОПАНСТВО ПРЕЗ 1935-1936 Г.

Магдалена Петкова

Курсова работа по дисциплината "Европа и Модернизация на България"

Ръководител: д-р Марин Иванов

Първата половина на 20в. е време, в което в българското селско стопанство се преплитат две много различни логики на икономическо поведение. Едната е тази на традицията, която насърчава към придържане към вече утвърдените схеми на действие. Стопанинът действа по определен начин, защото “така се прави”, и поради това е склонен да затвърждава статуквото. Той не рефлектира върху това дали избраният от него начин е най-добрият или най-подходящият, а го следва без да го проблематизира. Поведението му е мотивирано от предопределеността на избора и регулирано от традиционната норма. Другата логика, която постепенно навлиза в обществения и икономически живот на България, е тази на модерния “икономически човек”. Водени от нея, икономическите актьори- в нашия случай селяните - правят определен избор, не защото той е общоприет, а защото е *по-изгоден*. Мотиватор на действията в този случай е стремежът към рационално максимизиране на печалбата, към влагане на минимум усилия за възможно най-благоприятен резултат. Когато възприемат тази логика, стопаните изграждат едно ново отношение към земята и труда - те не са начин за изхранване, просто бит, ежедневие, а средство за развитие, за просперитет, което може да има чисто инструментални функции. От тук и новият начин, по който земята се третира: щом е средство за печалба, от нея трябва да бъде извлечено максималното.

Следователно можем да направим заключение за това до каква степен се модернизира българското село като реконструираме логиката на поведение на стопаните. Ако при изборите си те се стремят да следват традицията, вероятно степента на модернизиране е ниска. Ако обаче решенията и действията им се водят от желанието за развитие и печалба, “модерната” стопанска логика измества традицията, което бележи ключови структурни промени в българското общество.

В тази курсова работа ще се опитам да анализирам характера на селското стопанство и степента на неговата модернизация чрез кейс стъди. Ще разгледам фермата на Алкесандър Събчев- 54-годишен стопанин, живеещ в с. Енчевци, Пловдивско, чието стопанство е изследвано през 1935-1936 г. заедно с 938 други стопанства от цялата страна (Мочева 1938: 62). Чрез описанието и обяснението на неговото поведение ще се опитам да направя извод за това колко са силни модернизационните влияния в периода. За това дали е на лице аграрна

трансформация ще съдя по две групи фактори: “(а) замяната на досегашния (често монокултурен) производствен микс с по-доходни кешови култури и скотовъдни продукти и (б) замяната на осветените от традицията производствени практики с иновативни методи за земеделие (машини, торове и др.)” (Иванов 2008: 12)

Третирането с животински торове е механизъм за максимизиране на производителността на земята и затова е важен начин за обогатяването на почвата и увеличаването на селскостопанската продукция. То е белег за интензивно развитие на стопанството, при което се случва реална модернизация на земеделието: нарастване на общата производителност чрез въвеждането на нови технологии и стратегии, а не чрез увеличаване на обработваната площ (Иванов 2008: 5). А. Тотев цитира статистика, според която през 1934 година общата територия на България възлиза на 10 314,6 хиляди хектара, от които около 40% или 4 144,7 хиляди хектара са обработваната площ в страната (ниви, трайни градински насаждения и естествени ливади) (Тотев 1940: 45). М. Иванов посочва, че към средата на 30те години реално събраното количество животинска тор е не повече от 5-6 млн.тона (Иванов 2008: 7). Това означава, че през 1935 година на един декар обработваема площ са използвани приблизително 133 кг биологични отпадъци. Според тези изчисления Александър Събчев би трябвало да използва 12 063 кг ¹, а реално той наторява земята си с 10 000 кг, които използва за житните насаждения, картофите и най-вече за земеделската градина (при нея той използва по 4 тона на дека). Тук обаче е важно да се отбележи, че стопанинът тори веднъж на 3 години, което рязко сваля средногодишното използвано количество на 3,33 тона. Тази стойност е не само по-ниска от средната за страната, но и значително под нужната според заключенията на експерти от периода. Практиката на торене на земята е показател за степента, в която стопанството се модернизира. Нейното усвояване означава, че селяните се насочват към интензивен тип развитие на земеделието. Като не тори достатъчно земите си, стопанинът, съзнателно или не, пренебрегва възможността, която му предоставя разпространяващата се практика на

¹ Стопанинът никъде не дава точна информация за размера на стопанството си. Все пак по подробната информация за отделните парцели можем да изчислим, че общата площ на земята е 90,7 декара.

обогатяване на почвата- по-богата и по-силна реколта на същата обработваема площ. В голяма степен това важи за повечето ферми в страната. Все пак показателен е фактът, че тази практика навлиза и се разпространява сред земеделското съсловие.

За това, че действията на стопанина не са осъзнато насочени към планомерно увеличаване на продукцията, можем да съдим и по други критерии. В анкетната карта, която попълва в периода 1935-1936 г., Александър Събчев специално споменава, че е построил торище с широчина 1,6м и дълбочина 2,5 м. Вероятно то е едно от 11 000-те торища, които са построени в периода 1928-1935 г. по инициатива на Министерство на земеделието и държавните имоти (Иванов 2008: 7), защото селянинът получава 3000 лв награда от министерството. Наличието на торище в стопанството дава възможност за по-интензивно обогатяване на почвата. Тази възможност обаче не е до край използвана от стопанина като се има предвид количеството биологични отпадъци, с които той третира земята. Можем да направим извода, че съоръжението е построено заради самото построяване, но неговият потенциал и практическа полезност не се ценят в стопанството. Това заключение се потвърждава, ако се доверим на преценката на анкетъора, според която “и този стопанин, вижда се, че е доста образован и минава за интелигентен стопанин в селото, но не стопанисва разумно. Направи торище, за да вземе премията, която дава МДЗИ, но сега не го използва.”

Химическите торове, които са “по-модерната” алтернатива на животинските, изобщо не се използват в стопанството на Александър Събчев. Това не е учудващо предвид високата им цена и ниската възвръщаемост на инвестицията (Иванов 2008: 6). По данни, обобщени от М. Иванов, вносът на химически торове се повишава рязко едва след 1941г.; през 1934 г. той е само 67 тона, а през 1936 - 167 тона (пак там). Липсата на такива торове в българското земеделско стопанство е по-скоро правило, отколкото изключение и отразява определен етап от модернизирането на селото.

Сходна е и ситуацията със “зеленото торене”: въпреки че отглежда кореноплодни растения (през 1935 г. произвежда 25 кг моркови, 50 кг цвекло и 600 кг картофи), стопанинът не засява парчета от земята си с други зелени култури като

люцерна или детелина. Практиката на зеленото торене се масовизира през втората половина на 30те години и по времето, когато е направено проучването, все още не е обичайна. С разпространението ѝ българското земеделие прави още една крачка към по-активното и пълноценно усвояване на земята.

Освен чрез техниките за увеличаване на плодородието на почвата, максимизиране на производството се търси и чрез подбор на култури със специфични характеристики. Използването на селектирани сортове, специално създадени за по-богата реколта, е метод, разпространяващ се през 30-те години на 20. в. Засяването на сортовете семена е белег за интензивно стопанско развитие, защото позволява увеличаване на добива от единица площ, адаптиране на отглежданите растения към климатичните условия в региона и към изискванията на пазара (например засаждане на овошки, които дават по-ранна или по-късна реколта), модифициране на растенията, така че да са по-малко уязвими към специфични болести. С други думи сортовете семена водят до развитие на земеделието чрез внасяне на нови техники за регулиране на продукцията и така компенсират нуждата от усвояване на нови обработваеми площи. Подобна функция имат и пестицидите: те позволяват увеличаването на добива от единица площ като редуцират рисковете за реколтата и така значително намаляват вероятността трудът и инвестицията на стопанина да “отидат на вятъра”.

Използването на пестициди и сортови семена е един от елементите на стопанската модернизация на България през първата половина на 20 в. В изброяването на разходите си обаче А. Събчев не споменава закупуването на семена или пестициди. В описанието на трудовата дейност използването им също липсва.

Комасирането, което в средата на 30те години все още не е разпространено, не е засегнало с. Енчевци, в което живее А. Събчев. Прави впечатление, че голяма част от земята му е доста раздробена: орниците в стопанството например са 20 дка и са разделени на 10 парчета, цялата площ се състои от 28 парцела. Това състояние на парцелите е резултат както от историческото развитие на селото, така и от стремежа на стопаните да сведат до минимум риска от унищожаване на цялата реколта. Ако земята е разделена на части, градушка или пожар в една нива ще

засегнат само нея, а другите най-вероятно ще останат непокътнати и ще дадат жизненоважната за селянина реколта. В разпределението на земята виждаме адекватна за историческите условия икономическа рационалност. Комасирането има своите предимства: то улеснява процеса на обработване на земята, намалява усилията за транспортиране на средства като машини и торове от един парцел на друг и времето, което то изисква, стимулира застраховането на земята. Както посочва М. Иванов обаче, обединяването на земите не винаги е необходимо условие за стопански прогрес. От една страна то не води до увеличаване на обработваемата площ. От друга, няма пряко отношение към въвеждането на новите техники за модернизиране на отрасъла, тъй като с тях се борави еднакво добре и на малки, и на големи площи. Торенето, допълнителното напояване на почвата, селектираните семена не изискват обширни парчета стопанска земя, за да бъдат приложени успешно и да доведат до добри резултати (Иванов 2008: 9). В такъв смисъл раздробеността на стопанството на А. Събчев не затруднява пряко модернизирането на фермата и на техниките, които той използва.

От друга страна в това, че земите на стопанина не са комасирани, виждаме не липсата на напредничаво мислене, а потвърждение на правилото от този период. През цялото десетилетие “успешно са комасирани 62 села с малко над 2 хил.дка или под 5% от цялата обработваема площ в страната” (Иванов 2008: 9); средно за страната на стопанство се падат 13 парцела (Тотев 1940: 46).

Употребата на земеделска техника е важен индикатор за трансформацията на селското стопанство в България и модернизацията на фермите. Ростоу дели икономическото развитие на пет фази: традиционно общество, предпоставка за скок, скок, съзряване и ера на масово потребление. Ключов стимул, за да преодолее едно общество традиционния си икономически модел и да направи скок, е технологията.² Както подчертава М. Иванов: “Войните рязко прекъсват вноса на земеделска техника” (Иванов 2008: 10). Доставка на машини и инвентар нараства през втората половина на 20-те години, но следва голямата депресия през 1929 г. и той се срива. През втората половина на 30-те години обаче той отново се разраства и през 1940 г. достига безпрецедентни стойности. В такъв смисъл 1935 г. е

² Вж. Лекционен курс “Европа на 2 скорости”, хон. преп. М. Иванов

гранична за този процес. Тя бележи началото на увеличено закупуване на техника, но предвид вноса и през предишните години не можем да очакваме изключителна употреба на машини през 1935 г. По данни от анкетната карта А. Събчев не притежава модерна техника (ветрени двигатели, мотори, трактори и др.) Фермата му е снабдена с оръдия на труда- 1 плуг, 1 брана, 1 диканя, 1 веялка- и стопанинът ги използва активно в земеделската си дейност. Тези инструменти обаче са ниско технологични (с изключение на веяката) и селянинът ограничава работата си с тях, вместо да закупи нови и по-полезни машини.

В поведението на А. Събчев относно модернизирването на машините и управлението на работната ръка не можем да разчетем стимулите на модерния икономически човек: стремеж към максимизация на печалбата преследване на личния си егоистичен интерес. То изразява по-скоро придържане към традицията и утвърждаване на статуквото. Стопанинът продължава да обработва земята с традиционни методи и планировка, включва цялото си семейство в трудовия процес вместо например да изпрати високообразованата си дъщеря в града, който разкрива много възможности. М. Иванов показва, че това поведение има собствена рационална логика: придържането към традиционния производствен модел гарантира по-ниска, но сигурна печалба и дава усещане за стабилност на семейството.

Сходен пример за влиянието на статуквото върху възприемането на иновацията имаме и при организацията на домакинството. Според Х. Мочева жилището и постройките около него са толкова зле разположени и разпределени, че тяхното рационално преподдредане спестява 41,86% от времето, което домакинята влага в труд. При първоначалното устройство на дома домакинята работи средно по 14 часа и 26 мин. След преустройството благодарение на спестените движения и път, който тя изминава по време на шетането, същата работа ѝ отнема едва 8 часа и 20 мин (Мочева 1934: 104-108). Това рационализиране на трудовия процес обаче е много слабо разпространено в българското домакинство, защото при градежа и поддържането на дома стопанинът се съобразява с традицията и обичая, а не с рационалната логика на минимизиране на усилията. От тези примери можем да направим извода, че домакинството,

семејството и домот не са организирани според икономическата рационалност, а според семејно-родовите ценности.

Не бива обаче да абсолютизираме влијанието на традицијата при управлението на стопанството. Тридесетте години са преломен период имено зашто во аграрниот сектор се разпространуваат тенденции кон трансформирање и модернизирање на отрасла. Карактерен етап од процесот на селскостопанска модернизација е диверсифицирањето на отглежданите култури. Ако през 1911 г. делот на зрнените храни е 76,1 % и сите останали са вкупно 23,9%, то през 1939 г. зрнените храни са 46,4 %, индустриските растенија и розите- 13,5 %, плодовите зеленчуците, пшениците и гроздето- 33,9 % (Иванов 2008: 13). Приложени кон случајот на А. Сџбчев, тези податоци одразуваат реалното состојба на неговото стопанство. През анкетниот период од вкупно 90,7 дка плоштина на фермата 17 дка се одделени за ниви, 16,5- за смесени овошни градини, 1 дка за лозя, 0,2 дка за зеленчукови градини. Тоа покажува процентно сооднос, кој е многу благоприятен за културите, кои до скоро са биле “нетипични” за масово отгледање. Освен плодове, зеленчуци и лозя, стопанинот отглежда боб, тикви, картофи, коноп. Плоштините засети со зрнени растенија, са помалко од тези засети со други култури. Стопанинот се е повлиян од разпространувањето на практиката на вкупно поголемо разновидно производство на селскостопанската продукција; неговата ферма е илустрација на трансформациите во земеделското производство.

Модернизирањето на бугарското село, прифаќањето на новата рационално-максимизираща логика става вклучиво кон промената во социалната структура. Според Абрамович државите имаат висок потенцијал за развој кога са технолошки изостанали, но социално развојни.³ За да се модернизират технологиите и методите во аграрното стопанство и да доведат до икономски раст, потребно е те да се надградат над одреден тип социална структура: образовано селско сооднос, изградба на граѓанско самосознание, обединенија за икономско поддршка (банки, кооперации), отвореност кон конкуренција, одреден тип организација на семејството.

³ Вж. Лекционен курс “Европа на 2 скорости”, хон. преп. М. Иванов

Един от ключовите фактори в това отношение е образованието. На първо място образоваността на селянина му осигурява грамотност и аритметични умения, които са необходими условия, за да може той да възприеме и усвои нововъведенията, да се адаптира към технизацията на производството, да води правилно стопанския бюджет. На второ място образованието прави българското селско съсловие по-гъвкаво, по-отворено към новостите. Дори в типичния случай да не предлага така абстрактно и теоретично знание (като съвременната философия например), то възпитава у него способност да разсъждава рационално, да преценява обективно факти. Знанията, които стопанинът получава в училище, са важна основа, над която той надгражда решенията и плановете си. В такъв смисъл можем да кажем, че без масовизацията на образованието разпространението на кооперациите през 30те години би било невъзможно, защото селяните не биха имали нито техническата грамотност, нито способностите и компетенциите да се обединят в преследване на общия интерес и да управляват (относително) рационално общ бюджет. Същото важи и за новите техники за обработка на земята (торове, пестициди, сортови семена): необразованият селянин от една страна е по-консервативен и приема по-трудно нововъведенията, от друга няма техническата способност да се справи с тях. Образованието стимулира прехода от традицията към науката и рационалността като регулатори на поведението. Доказателство за това е, че в края на тридесетте години е постигната почти пълна грамотност на двата пола (Иванов 2008: 17) и точно тогава започва същинското масовизиране на всички модерни практики и средства.

През 1934 г. грамотни са малко над 50% от българските селяни. През 1935 г. всички над 7-годишна възраст в семейството на А. Събчев са образовани. Стопанинът и съпругата му са завършили 4-то отделение, 18-годишният има син-8-мо отделение. Прави впечатление, че едната дъщеря е с образование 3-ти клас, което е много високо за времето си, особено за жена.⁴ Това показва една много над средната за времето образованост и отношение към знанието като към ценност. Семейството на А. Събчев е пример за социалната трансформация в българското село от 30-те години.

⁴ Няма данни само за другата дъщеря, защото тя не живее в домакинството.

За съжаление в анкетната карта не е заложен въпрос за типа училище, което са завършили членовете на домакинството и не може да се направи заключение за това до колко характерът на образованието има отношение към професионалните компетенции и техническите знания. Все пак ще си позволя да направя хипотезата, че никой от семейството не е получил практическо земеделско образование в някое от 211-те земеделски училища от 30-те г. (Иванов 2008: 17), тъй като, както бе показано до тук, във фермата на А. Събчев не се използват някои от основните модерни методи за увеличаване на продукцията като достатъчно торене, използване на пестициди и сортови семена.

Разходите в домакинството на стопанина, както и образоваността на семейството му показват засилващ се интерес към областта на културата и изкуството. През анкетната година респондентът е вписал 300 лв. разходи за книги, вестници и списания и 30 лв. такси за посещения на театрални постановки, както и членски внос за три организации.⁵ Това, че домакинството отделя не малко средства за културни нужди е следствие от една страна от високото образование на членовете на домакинството, а от друга- и от все по-активното присъствие на културните практики в селската общност. В дома на А. Събчев четенето и посещаването на културни мероприятия е важно колкото включеността в общностния живот. За това можем да съдим по разходите, които стопанинът е направил в кръчмата и кафенето (местата на социалните контакти и на социалното случване)- 350 лв.- приблизително колкото и за културните нужди на семейството. Това означава, че културата се приема като ценност сама по себе си и заема важно място в живота на селянина. Можем да предположим, че тези разходи са “показни”, т.е. че стопанинът ги прави, за да се покаже пред селяните си, а не заради самите културни практики. Дори при тези условия обаче показното потребление на книги или произведения на изкуството и участието в организации като читалището означава, че те са символ на престиж в общността. И в двата случая това перо от бюджета на стопанина говори за засилващо се присъствие на науката и изкуството в българското село. От 1929 до 1941 г. например броят на читателите в читалищата

⁵ За съжаление почеркът на стопанина на места е неразчетим и нямаме информация за характера на организациите.

се увеличава с 47,66 % и достига 2 667 700 души, а броят на взетите книги нараства с 52,78 % и през 1941 г. е 587 551 (Иванов 2008: 24). В направената извадка от 939 домакинства за книги през 1935 г. средно са дадени 95 лв., за театър, цирк и др.- 53 лв, за членски внос в читалища и други организации- 65 лв, за ученически такси и потреби- 515 лв (Мочева 1938: 63). Тази тенденция показва приближаване на българския културен модел до западния. Въпреки че България е на “втора скорост”, постепенно тя осъзнава нуждата да се догонят “първенците”.

Фактът, че А. Събчев купува именно вестници и списания, може да ни каже много за неговото социално положение и обществена активност. Познаването на актуалната стопанска, икономическа, политическа и културна обстановка в страната позволява активна гражданска позиция, собствено мнение по ключови обществени въпроси. М. Иванов посочва, че читалищата са “основен елемент в градежа на българския граждански сектор” (Иванов 2008: 23). Същото може да се каже и за периодичния печат, който дава възможност на селяните да придобият по-общ поглед върху условията на живот и перспективите за развитие в държавата и позицията и спрямо “външния свят”. Разпространението на разни обрани вестници и списания предлага на селячеството различни перспективи към тенденциите, основните “играчи” и шансовете в съвременното им общество. Не предпоставям, че този процес задължително и пряко води до създаване на гражданственост, а от там- и до структурни промени в обществото. Не може да се отрече обаче, че той е двигател за българския граждански сектор.

От гледна точка на социалния си живот стопанинът е типичен представител на българското селячество, тъй като членува в кооперация, читалище и е активно свързан с църквата (през 1935 г. за нея отделя общо 150 лв.). През неговото активно участие в обществения живот и в различни форми на организации (самоорганизации) можем да разчетем структурата на социалния живот в българското село от периода- популярност на “междинните структури на социабилност” (Иванов 2008: 19-25), каквито са кооперациите и читалищата, висока склонност към инициативи и самоорганизиране. Междинните структури на социабилност са важни за нашия анализ, защото свидетелстват за активността на българските селски общности, тяхната способност за самоорганизиране.

Кооперациите (както и земеделските дружби, възникващи като локални структури на БЗНС (Иванов 2008) възплъщават също така потенциала на селяните да управляват общи финанси и да поемат отговорност за икономически трансакции. Дейното участие на А. Събчев в обществения живот не е изключение. В проучените 939 домакинства от бюджета годишно се отделят средно по 65 лв. Членски внос за читалища и други организации. (Мочева 1938: 63)

Освен че членува в кооперация, А. Събчев се възползва от възможността да вземе заем то нея. През 1933 г. той сключва договор със земеделското сдружение за заем на стойност 9000 лв и в годината на попълване на анкетата дължи 6000 лв. Гаранция за трансакцията е имот, а целта е закупуване на земя.

Освен чрез теглене на кредит стопанинът е обвързан със селската общност и чрез даването на такъв. Той дава на заем 9000 лв. На частно лице. В допълнение има взимания на стойност 3600 лв от търговци-закупчици и 1200 лв. от друго частно лице. Това положение може да се използва като индикатор за наличието на високо междуличностно доверие, което според М. Иванов е показател а сливането на стопанска трансформация (Иванов 2008: 25). Доверието в обществото би могло да бъде сбъркано със солидарност в общността. Тук обаче изхождам от предпоставката, че, за да повери толкова големи суми на други лица, стопанинът е убеден, че парите му ще бъдат върнати или че в обратния случай има институции, които стоят зад него и ще защитят правата му. Още един пример за междуличностно доверие е фактът, че стопанинът държи 4800 лв. в популярна банка. Популярните банки са организации, основаващи се на три основни принципа: “самопомощ, самоуправление, самоотговорност”, и доброволното участие в тях е индикатор за висока социабилност на обществото. Наличието и характерът на този тип парични потоци във фермата на стопанина са пример за модернизирането на селското стопанство в периода.

За степента на модернизиране на стопанството можем да съдим и по описанието на приходите и разходите, които стопанинът е направил през годината. При анализа правят впечатление две неща. Първо, както вече споменахме, през анкетната година А. Събчев не дава никакви пари за закупуване торове, машини, оръдия за селскостопански труд. Освен това не купува специални сортови семена

за разсад, а произвежда реколта със семена от собствената си продукция. Това обстоятелство едва ли е породено то липсата на средства, тъй като в края на финансовата година фермата има 9 787 лв. чист доход (средно през 1934 г. е 196 лв. (Тотев 1940), който би могъл да бъде инвестиран в стопанството. Следователно тук става въпрос за липсата на съзнателен и целенасочен стремеж към внедряване на модерни практики и технологични обновления в земеделската дейност. Стопанинът не се опитва да се приобщи към земеделската модернизация, не се стреми към интензивно развитие на стопанството си, а се придържа към традиционните средства и методи за обработване на земята и посевите. Това се вижда и от описанието на трудовата дейност. Работата в стопанството се извършва изключително ръчно с помощта на оръдия на труда като плуг, сърп, мотика и диканя (тези оръжия А. Тотев нарича “твърде примитивни” (Тотев 1940:53), но без машини като жетварка или браня.

Второ, от общ брутен доход 33 640 лв в стопанството паричните приходи са едва 8 350 лв, или 24,82 %. Тези цифри говорят, че продукцията във фермата на А. Събчев се произвежда по-скоро за собствени нужди, отколкото за пазара. Земеделската дейност е насочена към поддържане на фермата и изхранване на семейството и в много по-малка степен към търговия. Аргумент за тази теза е и обстоятелството, че нито един от продадените продукти не е произведен само с търговски цели; в домакинството се консумира голяма част от всички тях.⁶ Това явление е типично не само за стопанството на респондента. Българските ферми през този период са слабо включени в пазара и от гледна точка на потребление, и от гледна точка на продажба на стоки. Според Х. Мочева “едва 30,30 % от разхода на домакинството отива за доставки от пазара” (Мочева 1938:15; Тотев 1940:91). “В повечето райони на страната земеделското ни стопанство все още носи характер на затворено полунатурално стопанство” (Мочева 1938: 22). До пазара се прибягва най-вече за стоките, които не могат да бъдат произведени в стопанството - дрехи, обувки, покъщнина, някои специфични за произвеждане хранителни продукти като захар, сол, кафе. Типичната ферма е затворена и по отношение на работната ръка.

⁶ Изключение правят само сините сливи, от които са произведени 150 кг и са продадени 140. Освен тях през анкетната година са продадени 200 кг картофи, 50 кг круши, 50 л плодова ракия, 800 яйца, 10 кг. масло.

А. Тотев казва, че “в около 96 % от всички стопанства се използва предимно собствен труд” (Тотев 1940:46) и че земеделското стопанство има “дребен семейно-трудов характер” (Тотев 1940:47). Интензивността, с която един отрасъл участва на пазара, е показател за това доколко този отрасъл е модернизирани. Превръщането на продукцията в обект на търговия е възможно само когато на труда се гледа рационално, като на средство за печалба и постигане на определени цели. Както фермата на А. Събчев, така и типичната ферма в средата на 30те години са в процес на преход- имат частично участие на пазара, но то все още не е толкова значимо, колкото при развитата пазарна икономика.

Анализът на стопанството на Александър Събчев показва, че средата на 30-те години е период на *преход*, на постепенна модернизация. Разпространяващите се “модерни” влияния засягат някои области от социалния и трудов живот на селянина- образование, култура, междуличностно доверие, основано на рационални предпоставки и мотиви. Те са условие за промяната на определени страни от облика на стопанството- като например разрушаване на монокултурния модел на производство- тъй като развиват у индивида рационално мислене и максимизиращ тип поведение. Други страни обаче продължават да се определят главно от традицията. Обогатяване на почвата с торове, селектирани семена и химикали за обработка на посевите не се използват, защото практическата им полезност не се осмисля или не се определя като толкова важна. Това означава, че процесът на модернизиране и рационализиране на стопанските практики е относително бавен, постъпателен, не се случва изведнъж, а постепенно обхваща различни страни на отрасъла. Данните от различни по-мощабни проучвания показват, че тези особености важат за повечето ферми и тази на А. Събчев е един от многото примери.

Библиография

1. Лекционен курс “Европа на две скорости”, хон. преп. Мартин Иванов
2. Иванов, М. Чудото на зачатieto или как България бе “обременена с комунизъм”, 2008, 31 с.
3. Тотев, А. Ю. Сравнително изучаване на българското и югославското народно стопанство. С., 1940. 211 с.
4. Мочева, Х. Опит за рационализиране на труда в едно селско домакинство. С., 1934
5. Мочева, Х. Селското земеделско домакинство в България през 1935/36 година (бюджет, обстановка и разход на труд). С., 1938 Държавна печатница. 103 с.

Арх. ед. N 604